

نقش مبانی نظری در پیشگیری از انحرافات فکری با تأکید بر نظریات آیت‌الله مصباح یزدی

۱. زهره آزادی: استادیار گروه آموزش معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران
۲. محمد الهی*: دانشیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی یاسوج، یاسوج، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: mohammad.amirabad@yahoo.com

چکیده

انحرافات فکری از مهم‌ترین چالش‌های جوامع معاصر، به‌ویژه در بسترهای دینی و فرهنگی، به‌شمار می‌آیند و پیامدهای عمیقی در حوزه هویت، باورها و کنش‌های اجتماعی برجای می‌گذارند. این پدیده صرفاً به اختلاف نظر یا خطای معرفتی محدود نمی‌شود، بلکه ریشه در تزلزل مبانی نظری و فروپاشی معیارهای تشخیص حق از باطل دارد. هدف این پژوهش تبیین نقش مبانی نظری در پیشگیری از انحرافات فکری با تأکید بر منظومه فکری آیت‌الله مصباح یزدی است. پژوهش حاضر با روش مروری روایتی و رویکرد تحلیل توصیفی انجام شده و بر بررسی نظام‌مند آثار و دیدگاه‌های ایشان در حوزه‌های معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی تمرکز دارد. یافته‌ها نشان می‌دهد که اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی با تأکید بر عقل‌گرایی هدایت‌شده، نقد نسبی‌گرایی و سکولاریسم معرفتی، تبیین توحیدمحور از هستی، توجه به فطرت و اختیار انسان، و تأکید بر ثبات معیارهای ارزشی، چارچوبی منسجم و کارآمد برای صیانت فکری جامعه فراهم می‌آورد. همچنین نقش ولایت و تعلیم و تربیت اعتقادی در این منظومه به‌عنوان سازوکارهای مکمل پیشگیری از انحرافات فکری برجسته می‌شود. نتیجه‌گیری پژوهش نشان می‌دهد که این چارچوب نظری، علاوه بر انسجام درونی، از قابلیت کاربست در شرایط اجتماعی معاصر برخوردار است و می‌تواند مبنایی راهبردی برای سیاست‌گذاری فرهنگی و آموزشی در جهت پیشگیری پایدار از انحرافات فکری فراهم سازد.

کلیدواژه‌گان: انحرافات فکری، مبانی نظری، پیشگیری فکری، آیت‌الله مصباح یزدی، عقل و وحی، تربیت اعتقادی

شیوه استناددهی: آزادی، زهره، و الهی، محمد. (۱۴۰۴). نقش مبانی نظری در پیشگیری از انحرافات فکری با تأکید بر نظریات آیت‌الله مصباح یزدی. *فلسفه و اخلاق*، ۳(۴)، ۱-۱۴.

تاریخ ارسال: ۱۴ آبان ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۲۲ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۹ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱۰ اسفند ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Role of Theoretical Foundations in Preventing Intellectual Deviations with Emphasis on the Theories of Ayatollah Misbah Yazdi

1. Zohreh Azadi: Assistant Professor, Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran
2. Mohammad Elahi*: Associate Professor, Department of Islamic Studies, Yasuj University of Medical Sciences, Yasuj, Iran

*Corresponding Author's Email: mohammad.amirabad@yahoo.com

Abstract

Intellectual deviation constitutes a major challenge for contemporary societies, particularly within religious and cultural contexts, due to its profound impact on identity formation, belief systems, and social behavior. This phenomenon extends beyond mere diversity of opinion or simple cognitive error and is deeply rooted in the destabilization of theoretical foundations and the erosion of criteria for distinguishing truth from falsehood. The present study aims to examine the role of theoretical foundations in preventing intellectual deviations, with particular emphasis on the intellectual framework of Ayatollah Misbah Yazdi. Employing a narrative review methodology and a descriptive analytical approach, the study systematically analyzes Misbah Yazdi's views in the domains of epistemology, ontology, anthropology, and axiology. The findings indicate that his emphasis on guided rationalism, critique of epistemological relativism and secularism, theocentric understanding of existence, recognition of human fitrah and free will, and insistence on stable moral values together form a coherent and effective framework for intellectual prevention. Moreover, the concepts of religious authority and doctrinal education emerge as complementary mechanisms that reinforce intellectual integrity within society. The study concludes that this integrated theoretical model not only demonstrates strong internal coherence but also possesses significant applicability to contemporary social conditions, offering a strategic foundation for cultural and educational policymaking aimed at sustainable prevention of intellectual deviations.

Keywords: *Intellectual Deviations; Theoretical Foundations; Intellectual Prevention; Ayatollah Misbah Yazdi; Reason and Revelation; Doctrinal Education*

How to cite: Azadi, Z., & Elahi Elahi, M. (2025). The Role of Theoretical Foundations in Preventing Intellectual Deviations with Emphasis on the Theories of Ayatollah Misbah Yazdi. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(4), 1-14.

Submit Date: 05 November 2025

Revise Date: 11 February 2026

Accept Date: 18 February 2026

Publish Date: 01 March 2026

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

Intellectual deviation has emerged as one of the most critical challenges confronting contemporary societies, particularly within religious and ideological contexts where rapid cultural change, epistemic pluralism, and competing worldviews exert sustained pressure on traditional belief systems. Intellectual deviation, in this sense, does not merely signify diversity of opinion or ordinary cognitive error, but rather denotes a structural departure from stable epistemic, ontological, and axiological foundations that traditionally guide the formation of belief, judgment, and action. Within Islamic thought, intellectual deviation is understood as a gradual or explicit disconnection between human reasoning and the coordinated framework of reason, revelation, and innate human disposition. Such deviation often manifests through relativization of truth, erosion of moral certainty, and reinterpretation of religious principles under external philosophical or ideological pressures. Contemporary scholarship increasingly acknowledges that these deviations are not accidental, but are produced through identifiable theoretical assumptions embedded within modern epistemologies and social discourses. From this perspective, addressing intellectual deviation requires more than reactive correction; it necessitates a comprehensive theoretical framework capable of safeguarding intellectual integrity at its foundations (1).

Modern intellectual challenges—particularly epistemological relativism, secular epistemology, and syncretic reinterpretations of religion—have significantly transformed the landscape of belief formation. Relativism undermines the very possibility of objective truth by reducing knowledge claims to subjective or cultural constructions, thereby dissolving meaningful criteria for distinguishing truth from falsehood (2). Secular epistemology, meanwhile, confines religion to the private or emotional sphere and denies its legitimacy as a source of authoritative knowledge about reality, society, and morality (3). Alongside these trends, intellectual syncretism introduces incompatible philosophical assumptions into religious thought without methodological scrutiny, producing internally incoherent belief systems that retain religious terminology while hollowing out its substantive meaning (4). These developments collectively weaken the epistemic resilience of religious communities and render them vulnerable to fragmented belief structures. Contemporary analyses outside the Islamic tradition similarly highlight the destabilizing effects of fragmented epistemologies on education and moral reasoning, underscoring the global relevance of the problem (10). In this context, a theory of intellectual prevention must operate at the level of foundational assumptions rather than surface-level discourse.

The intellectual project of Ayatollah Misbah Yazdi offers a systematic and philosophically rigorous response to these challenges by grounding intellectual prevention in coherent theoretical foundations. Central to his approach is the concept of guided rationalism, which affirms the indispensable role of human reason while rejecting its absolutization. Reason, in this framework, functions as a divinely endowed instrument that must operate within the orienting boundaries of revelation rather than in isolation from it (6). Misbah Yazdi argues that both rational reductionism and anti-rational literalism produce intellectual vulnerability, as each disrupts the harmony between reason and revelation that characterizes authentic Islamic epistemology (8). By restoring this harmony, guided rationalism enables critical engagement with modern philosophies while preserving epistemic continuity with religious truth. This epistemological stance forms the first line of defense against intellectual deviation by maintaining objective criteria for knowledge and safeguarding the possibility of certain and binding truth (1).

Beyond epistemology, the ontological foundations of Misbah Yazdi's thought play a decisive role in preventing intellectual deviation. His emphasis on a theocentric and causally ordered universe situates human existence within a purposeful metaphysical framework governed by divine wisdom. By rejecting materialist and naturalistic reductions of reality, this ontological vision preserves meaning, moral accountability, and transcendence as integral dimensions of human life (3). In this worldview, intellectual deviation is not merely a cognitive malfunction but a metaphysical disorientation rooted in the denial of ultimate purpose. Closely

related is Misbah Yazdi's anthropology, which affirms human dignity, moral responsibility, and innate orientation toward truth through the concept of fitrah. Deviations intensify when this innate disposition is ignored, suppressed, or reinterpreted through relativistic or determinist frameworks (9). By emphasizing free will alongside the necessity of divine guidance, Misbah Yazdi presents a balanced view in which individuals are accountable for their beliefs while remaining dependent on revealed guidance to navigate complex intellectual terrains (20).

A distinctive feature of Misbah Yazdi's theoretical framework is his sustained critique of intellectual syncretism and religious distortion. He demonstrates that syncretism often emerges under the guise of modernization or contextual adaptation, yet its long-term effect is the internal erosion of religious coherence (5). Such distortions generate epistemic confusion, weaken trust in religious authority, and ultimately foster skepticism toward the religion itself (11). To counter these risks, Misbah Yazdi underscores the central role of wilayah (religious authority) as a stabilizing epistemic and pedagogical mechanism. Wilayah, in his analysis, is not merely a political doctrine but a comprehensive system of intellectual guardianship that ensures continuity, coherence, and legitimacy in religious understanding (15). Knowledge, when detached from legitimate authority, becomes susceptible to subjective reinterpretation; authority without knowledge, conversely, loses its guiding capacity. The integration of knowledge and wilayah thus forms a critical safeguard against fragmentation and deviation (19).

Finally, the practical dimension of Misbah Yazdi's approach lies in his emphasis on intellectual–doctrinal education as a long-term preventive strategy. Education, in this sense, transcends information transmission and aims at shaping coherent worldviews grounded in sound epistemic and moral principles (6). He assigns particular responsibility to intellectual elites, academic institutions, and religious scholars as custodians of collective intellectual health, warning that weakness in theoretical education inevitably translates into societal vulnerability to deviant ideologies (14). In an era characterized by information overload and ideological competition, this model offers a robust framework capable of engaging contemporary conditions without surrendering foundational integrity (7). Overall, this study demonstrates that the theoretical system articulated by Ayatollah Misbah Yazdi constitutes a coherent, internally consistent, and practically applicable model for preventing intellectual deviation, one that operates through reinforcing epistemic certainty, ontological meaning, anthropological responsibility, and axiological stability in the face of modern intellectual challenges.

مفهوم «انحراف فکری» از جمله مفاهیم بنیادین در حوزه مطالعات دینی، فرهنگی و اجتماعی است که فهم دقیق آن مستلزم توجه هم‌زمان به ابعاد معرفتی، ارزشی و زمینه‌های اجتماعی شکل‌گیری اندیشه‌هاست. انحراف فکری صرفاً به معنای خطای نظری یا اختلاف دیدگاه نیست، بلکه ناظر به گسست تدریجی یا آشکار اندیشه از مبانی معتبر معرفتی، وحیانی و عقلانی است؛ گسستی که در نهایت به تغییر در باورها، ارزش‌ها و رفتارهای فردی و جمعی منجر می‌شود. در بستر اجتماعی، انحراف فکری اغلب در تعامل با تحولات فرهنگی، فشارهای گفتگومانی و الگوهای مسلط فکری رخ می‌دهد و می‌تواند به صورت عادی‌سازی باورهای نادرست یا تضعیف تدریجی باورهای اصیل دینی ظهور یابد. از منظر اعتقادی، این پدیده زمانی تشدید می‌شود که نسبت عقل و دین به‌درستی تبیین نشود و مرز میان اجتهاد معتبر و تفسیرهای سلیقه‌ای مخدوش گردد؛ مسئله‌ای که در آثار آیت‌الله مصباح یزدی به‌عنوان یکی از ریشه‌های اصلی انحراف فکری مورد توجه جدی قرار گرفته است (1).

در عصر جدید، انحرافات فکری بیش از هر زمان دیگر با چالش‌های پیچیده و چندلایه مواجه شده‌اند. گسترش نسبی گرایب معرفتی، که حقیقت را امری وابسته به شرایط ذهنی و فرهنگی تلقی می‌کند، زمینه تضعیف معیارهای ثابت حق و باطل را فراهم کرده است. این رویکرد، که در بسیاری از گفتمان‌های فلسفی و اجتماعی معاصر نفوذ یافته، به تدریج مرجعیت معرفت دینی را به چالش می‌کشد و امکان داوری قطعی درباره باورهای دینی را زیر سؤال می‌برد؛ مسئله‌ای که از منظر اندیشه اسلامی، پیامدهای عمیق اعتقادی و تربیتی به دنبال دارد (2). سکولاریسم فکری نیز به‌عنوان چالشی دیگر، با تفکیک دین از عرصه‌های معرفت، سیاست و فرهنگ، عملاً دین را به حوزه‌ای فردی و غیرالزام‌آور تقلیل می‌دهد و از این طریق، نقش هدایت‌گر آن در حیات اجتماعی را تضعیف می‌کند؛ تحلیلی که در مباحث مربوط به فلسفه حکومت اسلامی و نسبت دین و سیاست در آثار مصباح یزدی به‌طور مبسوط مطرح شده است (3).

در کنار این دو جریان، التقاط معرفتی و تحریف دینی نیز از مهم‌ترین صورت‌های انحراف فکری در جوامع دینی محسوب می‌شوند. التقاط معرفتی زمانی رخ می‌دهد که مفاهیم و نظریه‌های ناسازگار با مبانی اسلامی، بدون نقد روشمند، در چارچوب اندیشه دینی وارد شوند و به تدریج ساختار معرفتی دین را دچار آشفتگی کنند؛ پدیده‌ای که آیت‌الله مصباح یزدی آن را یکی از خطرناک‌ترین تهدیدها برای اصالت فکر دینی می‌داند (4). تحریف دینی نیز می‌تواند به‌صورت تفسیرهای گزینشی، قرائت‌های ایدئولوژیک یا حذف بخش‌هایی از معارف دینی به بهانه مقتضیات زمان بروز یابد و در نهایت، به تغییر کارکرد دین در جامعه منجر شود؛ مسئله‌ای که در تحلیل پدیده «تهاجم فرهنگی» و پیامدهای آن به‌روشنی تبیین شده است (5).

در چنین شرایطی، نقش نظریه‌پردازی دینی در صیانت فکری جامعه اهمیتی دوچندان می‌یابد. نظریه‌پردازی دینی صرفاً به بازتولید گزاره‌های سنتی محدود نمی‌شود، بلکه مستلزم تبیین عقلانی، منسجم و روزآمد مبانی اعتقادی و ارزشی دین است به‌گونه‌ای که بتواند در برابر جریان‌های فکری رقیب، قدرت تفسیر و اقتناع داشته باشد. از این منظر، توجه به مبانی معرفت‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی دین، شرط اساسی پیشگیری از انحرافات فکری محسوب می‌شود؛ زیرا بدون چارچوب نظری روشن، مواجهه با چالش‌های نوپدید به واکنش‌های سطحی و گاه متناقض خواهد انجامید (6). نظریه‌پردازی دینی همچنین نقش مهمی در هدایت نهادهای آموزشی، فرهنگی و رسانه‌ای ایفا می‌کند و می‌تواند معیارهای روشنی برای تمایز میان اندیشه اصیل و انحرافی فراهم سازد (7).

در این میان، اندیشه‌های آیت‌الله مصباح یزدی جایگاهی ویژه در مواجهه نظام‌مند با انحرافات فکری دارد. ویژگی برجسته رویکرد ایشان، تأکید هم‌زمان بر عقلانیت فلسفی و التزام عمیق به نصوص دینی است؛ رویکردی که امکان نقد جدی مکاتب رقیب و پاسخ‌گویی به شبهات نوظهور را

فراهم می‌سازد. مصباح یزدی با تبیین دقیق نسبت عقل و وحی، از یک سو با عقل‌ستیزی و جمود فکری مقابله می‌کند و از سوی دیگر، با عقل‌گرایی افراطی و خودبنیاد که به نفی مرجعیت وحی می‌انجامد، به‌طور جدی مخالفت می‌ورزد (8). آثار ایشان در حوزه‌هایی چون فلسفه اخلاق، معرفت دینی، ولایت فقیه و نقد سکولاریسم، نشان‌دهنده تلاش منسجم برای ایجاد سپری نظری در برابر انحرافات فکری است (9). با وجود گستردگی آثار آیت‌الله مصباح یزدی، بررسی نظام‌مند نقش مبانی نظری ایشان در پیشگیری از انحرافات فکری، به‌ویژه با رویکرد مروری و تحلیل توصیفی، همچنان با خلأ پژوهشی مواجه است. بسیاری از پژوهش‌های موجود یا بر یک اثر خاص تمرکز کرده‌اند یا به بررسی موردی برخی مفاهیم پرداخته‌اند، در حالی که کمتر مطالعه‌ای کوشیده است با نگاهی جامع، پیوند میان مبانی معرفتی، انسان‌شناختی و اجتماعی اندیشه مصباح یزدی را در چارچوب پیشگیری از انحرافات فکری تحلیل کند. افزون بر این، در ادبیات معاصر، کمتر تلاش شده است که اندیشه ایشان در گفت‌وگو با چالش‌های فکری جدید و در مقایسه با برخی رویکردهای فلسفی و تربیتی معاصر بررسی شود (10)؛ امری که می‌تواند به غنای تحلیل و افزایش کاربست‌پذیری نتایج بینجامد.

بر این اساس، هدف این مقاله آن است که با اتکا بر روش مروری روایتی و تحلیل توصیفی، نقش مبانی نظری در پیشگیری از انحرافات فکری را با تأکید بر نظریات آیت‌الله مصباح یزدی تبیین کند. پرسش‌های اصلی مقاله بر این محور استوارند که انحراف فکری از منظر اندیشه اسلامی چگونه تعریف می‌شود، چه چالش‌های فکری در عصر جدید بیشترین تأثیر را بر شکل‌گیری انحرافات دارند، و مبانی نظری ارائه‌شده توسط آیت‌الله مصباح یزدی چگونه می‌توانند به‌عنوان چارچوبی کارآمد برای صیانت فکری جامعه مورد استفاده قرار گیرند.

مفهوم انحراف فکری در ادبیات اسلامی و فلسفی

مفهوم «انحراف فکری» در ادبیات اسلامی و فلسفی مفهومی چندبعدی و عمیق است که نمی‌توان آن را صرفاً به اختلاف نظر یا تنوع دیدگاه‌ها فروکاست. در معنای لغوی، انحراف به معنای میل کردن از مسیر مستقیم و خروج از حالت اعتدال است و در کاربرد فکری و معرفتی، ناظر به فاصله گرفتن اندیشه از معیارهای معتبر تشخیص حق از باطل تلقی می‌شود. در ادبیات اسلامی، این معیارها عمدتاً در نسبت هماهنگی میان عقل سلیم، وحی الهی و فطرت انسانی تعریف می‌شوند؛ به گونه‌ای که هرگونه گسست در این پیوند، زمینه‌ساز انحراف در اندیشه خواهد بود. آیت‌الله مصباح یزدی در تبیین مفهوم انحراف فکری، بر این نکته تأکید دارد که انحراف زمانی رخ می‌دهد که نظام معرفتی فرد یا جامعه، به تدریج از مبانی یقینی فاصله بگیرد و جای خود را به ظنون، تمایلات نفسانی یا پیش‌فرض‌های تحمیلی بدهد (11). در فلسفه اسلامی نیز انحراف فکری نه صرفاً به‌عنوان یک خطای ذهنی، بلکه به‌مثابه اختلال در ساختار ادراک حقیقت تحلیل می‌شود؛ اختلالی که می‌تواند پیامدهای عمیق اخلاقی و اجتماعی به دنبال داشته باشد (1).

تمایز میان انحراف فکری و خطای معرفتی ساده از اهمیت اساسی برخوردار است، زیرا هر خطایی را نمی‌توان انحراف تلقی کرد. خطای معرفتی معمولاً ناشی از محدودیت اطلاعات، اشتباه در استدلال یا نقص روش‌شناختی است و با اصلاح داده‌ها یا نقد عقلانی قابل جبران خواهد بود. در مقابل، انحراف فکری غالباً ریشه‌دارتر است و به تغییر در مبانی داوری معرفتی بازمی‌گردد؛ به این معنا که فرد یا جریان فکری، معیار تشخیص حقیقت را دگرگون می‌سازد یا آن را نسبی و سیال تلقی می‌کند. آیت‌الله مصباح یزدی با اشاره به این تمایز، تأکید می‌کند که بسیاری از جریان‌های فکری معاصر، به‌جای آنکه صرفاً دچار خطای علمی باشند، دچار انحراف در مبانی معرفت‌شناختی شده‌اند؛ زیرا حقیقت را تابع قراردادهای اجتماعی یا سلیق فردی می‌دانند (6). از این منظر، انحراف فکری با نوعی «جهت‌گیری نادرست» در کل نظام فکری همراه است، در حالی که خطای معرفتی می‌تواند در دل یک نظام فکری سالم نیز رخ دهد.

انواع انحرافات فکری را می‌توان در سطوح مختلف معرفتی، اعتقادی و ارزشی تحلیل کرد. انحرافات معرفتی ناظر به اختلال در مبانی شناخت و شیوه‌های دستیابی به حقیقت‌اند. در این نوع انحراف، یا عقل به‌طور افراطی مطلق می‌شود و وحی به حاشیه رانده می‌شود، یا برعکس، عقل به کلی نفی شده و فهم دینی به ظواهر غیرقابل دفاع فروکاسته می‌شود. مصباح یزدی هر دو رویکرد را نادرست می‌داند و تأکید می‌کند که عقل و وحی در منظومه معرفتی اسلام رابطه‌ای مکمل دارند و جداسازی یا تقابل آن‌ها، به انحراف در فهم دین می‌انجامد (8). از نگاه وی، نسبی‌گرایی معرفتی که در بسیاری از مکاتب معاصر ترویج می‌شود، نمونه بارز انحراف معرفتی است، زیرا امکان دستیابی به معرفت یقینی را انکار می‌کند و در نهایت، به فروپاشی معیارهای داوری عقلانی می‌انجامد (2).

انحرافات اعتقادی در سطح باورهای بنیادین دینی رخ می‌دهند و معمولاً پیامد مستقیم انحرافات معرفتی هستند. هنگامی که مبانی شناختی مخدوش شوند، باور به اصولی چون توحید، نبوت، معاد و ولایت نیز دستخوش تفسیرهای نادرست یا تقلیل‌گرایانه می‌شود. در این سطح، انحراف ممکن است به شکل انکار صریح برخی اصول یا به‌صورت بازتعریف آن‌ها به گونه‌ای ناسازگار با آموزه‌های اصیل دینی ظاهر شود. مصباح یزدی در آثار خود، تحریف مفاهیم اعتقادی را یکی از جدی‌ترین تهدیدها برای هویت دینی جامعه می‌داند و بر این نکته تأکید می‌کند که بسیاری از انحرافات اجتماعی، ریشه در کج‌فهمی‌های اعتقادی دارند (12). وی همچنین نشان می‌دهد که چگونه برخی قرائت‌های سکولار یا ایدئولوژیک از دین، با حفظ ظاهر مفاهیم دینی، محتوای آن‌ها را دگرگون می‌کنند و بدین ترتیب، نوعی انحراف پنهان اما عمیق ایجاد می‌شود (4).

انحرافات ارزشی و هنجاری نیز لایه‌ای دیگر از انحرافات فکری را تشکیل می‌دهند که مستقیماً بر رفتار فردی و اجتماعی اثر می‌گذارند. در این نوع انحراف، ارزش‌های دینی یا اخلاقی یا نسبی تلقی می‌شوند یا جای خود را به ارزش‌های بدیل می‌دهند که الزاماً ریشه در جهان‌بینی اسلامی ندارند. مصباح یزدی در مباحث مربوط به فلسفه اخلاق، تأکید می‌کند که بدون پذیرش مبانی ثابت ارزشی، اخلاق به امری سلیقه‌ای تبدیل می‌شود و دیگر نمی‌تواند نقش هدایت‌گر خود را ایفا کند (12). از این منظر، انحراف ارزشی اغلب نتیجه طبیعی انحرافات معرفتی و اعتقادی است و به تضعیف تعهد دینی، گسترش فردگرایی افراطی و کاهش حساسیت نسبت به هنجارهای اخلاقی می‌انجامد.

عوامل شکل‌گیری انحرافات فکری را می‌توان در سه سطح معرفتی، فرهنگی - اجتماعی و روان‌شناختی - سیاسی تحلیل کرد. عوامل معرفتی شامل ضعف در آموزش مبانی فکری دین، ناآشنایی با روش صحیح استدلال، و فقدان قدرت نقد و تحلیل در مواجهه با اندیشه‌های رقیب است. مصباح یزدی بارها بر این نکته تأکید کرده است که فقدان آموزش فلسفی و کلامی منسجم، زمینه‌ساز پذیرش بی‌چون‌وچرای شبهات و نظریه‌های ناسازگار با دین می‌شود (6). از سوی دیگر، ورود گریزشی و غیرنقدانه مفاهیم فلسفی و اجتماعی غربی به فضای فکری جوامع اسلامی، بدون توجه به پیش‌فرض‌های آن‌ها، یکی از عوامل مهم انحراف معرفتی به شمار می‌آید (13).

در سطح فرهنگی و اجتماعی، انحرافات فکری اغلب در بستر تحولات سریع فرهنگی، رسانه‌ای و سبک‌های جدید زندگی شکل می‌گیرند. تضعیف نهادهای سنتی انتقال معرفت دینی، گسترش رسانه‌های نوین و تغییر الگوهای مرجعیت فکری، زمینه را برای نفوذ گفتمان‌های رقیب فراهم کرده است. مصباح یزدی در تحلیل پدیده تهاجم فرهنگی، نشان می‌دهد که چگونه تغییر تدریجی ذائقه فرهنگی و ارزش‌های اجتماعی می‌تواند به تغییر باورهای عمیق اعتقادی منجر شود (5). در این چارچوب، انحراف فکری نه به‌صورت دفعی، بلکه به‌عنوان فرآیندی تدریجی و خزنده رخ می‌دهد که تشخیص آن نیازمند حساسیت نظری و فرهنگی بالاست (7).

عوامل روان‌شناختی و سیاسی نیز نقش مهمی در شکل‌گیری و گسترش انحرافات فکری ایفا می‌کنند. نیاز به هویت، احساس محرومیت، میل به تمایز یا قدرت‌طلبی می‌تواند افراد را به پذیرش یا ترویج اندیشه‌های انحرافی سوق دهد. در سطح سیاسی، بهره‌برداری ابزاری از دین یا اندیشه‌های دینی برای اهداف قدرت‌محور، یکی از زمینه‌های مهم تحریف و انحراف فکری محسوب می‌شود. مصباح یزدی با نقد شدید قرائت‌های ابزاری از

دین، تأکید می‌کند که پیوند نادرست میان قدرت و معرفت دینی، می‌تواند به بی‌اعتمادی عمومی و تضعیف باورهای دینی بینجامد (14). بر این اساس، فهم جامع انحرافات فکری مستلزم توجه هم‌زمان به ساختارهای معرفتی، زمینه‌های اجتماعی و انگیزه‌های روانی و سیاسی است؛ امری که چارچوب نظری این پژوهش بر آن استوار است.

مبانی نظری پیشگیری از انحرافات فکری

پیشگیری از انحرافات فکری بدون تکیه بر مبانی نظری منسجم و عمیق امکان‌پذیر نیست، زیرا انحراف فکری پیش از آنکه پدیده‌ای رفتاری یا اجتماعی باشد، ریشه در اختلالات بنیادین در نظام فهم، تفسیر و داوری انسان نسبت به حقیقت دارد. از این رو، هرگونه راهبرد پیشگیرانه ناگزیر باید از سطح مبانی معرفت‌شناختی آغاز شود؛ سطحی که در آن نسبت عقل، وحی و منابع شناخت به‌درستی تبیین می‌شود. در اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی، عقل جایگاهی اساسی در فهم معارف دینی دارد، اما این جایگاه هرگز به معنای خودبستگی عقل و بی‌نیازی از وحی نیست. وی با تفکیک دقیق میان عقل سلیم و عقل خودبنیاد، تأکید می‌کند که عقل در چارچوب هدایت وحیانی، نه تنها با دین تعارضی ندارد، بلکه ابزار ضروری فهم عمیق‌تر آن است (6). به باور او، یکی از ریشه‌های مهم انحرافات فکری در دوران معاصر، یا نفی نقش عقل در فهم دین است که به جمود و تحجر می‌انجامد، یا مطلق‌سازی عقل انسانی است که نهایتاً مرجعیت وحی را تضعیف می‌کند (8).

در این چارچوب، نقد نسبی‌گرایی معرفتی جایگاهی محوری در مبانی معرفت‌شناختی پیشگیری از انحرافات فکری دارد. نسبی‌گرایی با انکار حقیقت ثابت و امکان معرفت یقینی، عملاً هرگونه تمایز معنادار میان حق و باطل را از میان می‌برد و زمینه را برای پذیرش هم‌زمان باورهای متناقض فراهم می‌سازد. آیت‌الله مصباح یزدی این رویکرد را نه تنها از منظر دینی، بلکه از حیث عقلانی نیز ناسازگار می‌داند، زیرا اگر هیچ حقیقت ثابتی وجود نداشته باشد، خود ادعای نسبی‌گرایی نیز فاقد اعتبار خواهد بود (2). از نگاه وی، پذیرش نسبی‌گرایی معرفتی به تدریج به فروپاشی نظام داوری اخلاقی و اجتماعی می‌انجامد و جامعه را در برابر هر نوع انحراف فکری و ارزشی بی‌دفاع می‌سازد (1). بنابراین، تأکید بر امکان معرفت یقینی و معیارمند، یکی از ارکان اساسی پیشگیری نظری از انحرافات فکری به شمار می‌آید.

در کنار مبانی معرفت‌شناختی، مبانی هستی‌شناختی نقشی تعیین‌کننده در شکل‌دهی به نگرش انسان نسبت به جهان و جایگاه خود در آن ایفا می‌کنند. در اندیشه اسلامی، جهان هستی نظامی هدفمند، معنادار و مبتنی بر علیت الهی است که در پرتو توحید تبیین می‌شود. آیت‌الله مصباح یزدی با تأکید بر توحیدمحوری، هرگونه تبیین سکولار یا طبیعت‌گرایانه صرف از هستی را ناکافی و زمینه‌ساز انحراف فکری می‌داند، زیرا چنین تبیین‌هایی پیوند جهان با مبدأ متعال و غایت‌نهایی آن را نادیده می‌گیرند (3). در این نگاه، انکار یا تضعیف علیت الهی نه تنها به بحران‌های فلسفی، بلکه به بحران‌های اخلاقی و معنوی نیز منجر می‌شود، زیرا انسان را در جهانی بی‌غایت و فاقد معنا رها می‌سازد (15).

جایگاه انسان در نظام هستی نیز از منظر هستی‌شناختی نقش مهمی در پیشگیری از انحرافات فکری دارد. انسان در اندیشه اسلامی موجودی صرفاً مادی یا محصول تصادفی طبیعت نیست، بلکه دارای شأن وجودی خاص، کرامت ذاتی و مسئولیت الهی است. مصباح یزدی با تأکید بر این جایگاه، نشان می‌دهد که بسیاری از انحرافات فکری معاصر، ریشه در تقلیل انسان به موجودی صرفاً زیستی یا اجتماعی دارند؛ تقلیلی که نهایتاً به انکار مسئولیت اخلاقی و معنوی انسان می‌انجامد (16). در مقابل، تبیین انسان به‌عنوان موجودی دارای استعداد قرب الهی، افق فکری روشنی برای هدایت فرد و جامعه فراهم می‌سازد و از سرگردانی‌های فکری می‌کاهد (17).

مبانی انسان‌شناختی پیشگیری از انحرافات فکری نیز ارتباطی تنگاتنگ با مفهوم فطرت انسانی دارند. در اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی، فطرت به‌عنوان گرایش درونی انسان به حقیقت، خیر و کمال، یکی از مهم‌ترین پشتوانه‌های معرفت دینی و اخلاقی است. انحراف فکری زمانی تشدید می‌شود که

فطرت انسانی یا نادیده گرفته شود یا به طور نادرست تفسیر گردد. وی تأکید می‌کند که بسیاری از مکاتب فکری مدرن، با انکار یا تضعیف مفهوم فطرت، انسان را فاقد هر گونه گرایش ذاتی به حقیقت معرفی می‌کنند و بدین ترتیب، راه را برای نسبی‌سازی ارزش‌ها و باورها هموار می‌سازند (9). در مقابل، توجه به فطرت به عنوان مبنایی مشترک میان انسان‌ها، امکان‌گفت‌و‌گویی عقلانی و هدایت فکری را تقویت می‌کند (18).

مسئله اختیار، مسئولیت و هدایت نیز از ارکان اساسی مبانی انسان‌شناختی پیشگیری از انحرافات فکری است. مصباح یزدی با رد جبرگرایی فلسفی و اجتماعی، بر نقش انتخاب آگاهانه انسان در شکل‌گیری باورها و رفتارها تأکید می‌کند. از منظر وی، انحراف فکری نه امری کاملاً تحمیلی، بلکه نتیجه انتخاب‌های نادرست در مواجهه با حقیقت است؛ انتخاب‌هایی که البته در بستر شرایط اجتماعی و فرهنگی شکل می‌گیرند (19). با این حال، پذیرش اختیار انسان هم‌زمان با تأکید بر نیاز او به هدایت الهی معنا می‌یابد، زیرا عقل و فطرت بدون هدایت وحی ممکن است در مسیرهای نادرست به کار گرفته شوند (20). این توازن میان اختیار و هدایت، چارچوبی واقع‌بینانه برای پیشگیری از انحرافات فکری فراهم می‌کند.

در نهایت، مبانی ارزش‌شناختی نقش تعیین‌کننده‌ای در تثبیت یا تزلزل نظام فکری جامعه دارند. معیار حق و باطل در اندیشه اسلامی امری قراردادی یا وابسته به خواست اکثریت نیست، بلکه ریشه در حقیقت نفس‌الامری و اراده الهی دارد. مصباح یزدی با نقد دیدگاه‌های ارزش‌نسبی‌گرا، تأکید می‌کند که اگر ارزش‌ها فاقد ثبات باشند، هیچ معیاری برای نقد انحرافات فکری باقی نخواهد ماند (4). از نگاه وی، ارزش‌های ثابت دینی همچون عدالت، صدق، مسئولیت‌پذیری و ولایت‌مداری، نقش سپرهای مفهومی را در برابر نفوذ اندیشه‌های انحرافی ایفا می‌کنند (12). هنگامی که این ارزش‌ها در نظام آموزشی و فرهنگی جامعه نهادینه شوند، انحراف فکری نه تنها از حیث نظری، بلکه در سطح عملی نیز با موانع جدی مواجه خواهد شد.

بر این اساس، پیشگیری از انحرافات فکری مستلزم منظومه‌ای هماهنگ از مبانی معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی است که در اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی به صورت منسجم و نظام‌مند تبیین شده‌اند. این مبانی، با ایجاد چارچوبی روشن برای فهم حقیقت، جایگاه انسان و معیارهای ارزشی، امکان مواجهه‌ای فعال و آگاهانه با چالش‌های فکری معاصر را فراهم می‌سازند و از فروغلتیدن جامعه در نسبی‌گرایی، التقاط و تحریف جلوگیری می‌کنند.

تبیین نظریات آیت‌الله مصباح یزدی در پیشگیری از انحرافات فکری

اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی در حوزه پیشگیری از انحرافات فکری بر منظومه‌ای منسجم از مبانی معرفت‌شناختی استوار است که در آن عقل، وحی و فطرت در رابطه‌ای هدایت‌شده و هدفمند قرار می‌گیرند. عقل‌گرایی در نگاه ایشان نه به معنای خودبستگی عقل و قطع ارتباط آن با وحی، بلکه به معنای به کارگیری توان عقلانی انسان در چارچوب هدایت الهی است. وی با تأکید بر این نکته که عقل سالم یکی از حجت‌های الهی است، نشان می‌دهد که فهم صحیح معارف دینی بدون عقلانیت ممکن نیست، اما این عقلانیت زمانی مصون از انحراف خواهد بود که نسبت خود را با وحی حفظ کند (6). از منظر او، بسیاری از انحرافات فکری معاصر ناشی از آن است که عقل یا به طور افراطی مطلق می‌شود و جای وحی را می‌گیرد، یا به کلی بی‌اعتبار تلقی می‌شود و فهم دینی به سطح تقلید غیرنقادانه فروکاسته می‌شود؛ هر دو رویکرد، به نوعی گسست در نظام معرفتی دین می‌انجامد (8). عقل‌گرایی هدایت‌شده، در مقابل، به انسان امکان می‌دهد که با حفظ معیارهای وحیانی، به تحلیل، نقد و پاسخ‌گویی به شبهات فکری پردازد و از افتادن در دام جمود یا التقاط مصون بماند (1).

در چارچوب همین عقل‌گرایی هدایت‌شده، نقد سکولاریسم معرفتی جایگاه ویژه‌ای در اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی دارد. سکولاریسم معرفتی با محدود کردن حوزه اعتبار دین به عرصه فردی و احساسی، عملاً نقش آن را در تولید معرفت معتبر درباره انسان، جامعه و جهان انکار می‌کند.

مصباح یزدی این رویکرد را یکی از ریشه‌های اساسی انحرافات فکری در جهان معاصر می‌داند، زیرا با حذف دین از عرصه معرفت، معیارهای وحیانی تشخیص حق و باطل تضعیف می‌شوند (3). وی نشان می‌دهد که سکولاریسم معرفتی نه تنها با مبانی دینی ناسازگار است، بلکه از منظر عقلانی نیز دچار تناقض درونی است، زیرا ادعای بی‌طرفی معرفتی خود بر پیش‌فرض‌های ایدئولوژیک خاصی استوار است (2). از این منظر، مقابله با سکولاریسم معرفتی بخشی اساسی از راهبرد پیشگیری نظری از انحرافات فکری به شمار می‌آید، چراکه بدون بازگرداندن دین به جایگاه معرفتی خود، امکان صیانت پایدار فکری جامعه وجود نخواهد داشت (9).

یکی دیگر از محورهای اساسی در تبیین نظریات آیت‌الله مصباح یزدی، نقد جدی التقاط و تحریف دینی است. التقاط فکری در اندیشه دینی زمانی رخ می‌دهد که مفاهیم، ارزش‌ها یا نظریه‌هایی که بر مبانی معرفتی و هستی‌شناختی متفاوتی استوارند، بدون تحلیل انتقادی و روشمند، در منظومه فکری اسلام وارد شوند. مصباح یزدی این پدیده را یکی از خطرناک‌ترین اشکال انحراف فکری می‌داند، زیرا التقاط غالباً در پوشش مفاهیم دینی ظاهر می‌شود و تشخیص آن برای عموم جامعه دشوار است (4). وی با بررسی نمونه‌های تاریخی و معاصر، نشان می‌دهد که چگونه التقاط می‌تواند به تدریج ساختار درونی اندیشه دینی را دگرگون کند و مفاهیمی چون توحید، عدالت یا آزادی را به گونه‌ای بازتعریف کند که با معنای اصیل آن‌ها ناسازگار باشد (5). از این منظر، نقد التقاط نه تنها یک وظیفه علمی، بلکه ضرورتی اجتماعی برای حفظ هویت دینی جامعه است.

پیامدهای معرفتی و اجتماعی التقاط و تحریف دینی در نگاه آیت‌الله مصباح یزدی بسیار گسترده و عمیق‌اند. از حیث معرفتی، التقاط موجب آشفته‌گی مفهومی و تزلزل معیارهای داوری می‌شود و امکان تفکیک اندیشه اصیل از اندیشه انحرافی را کاهش می‌دهد (11). از حیث اجتماعی، این آشفته‌گی معرفتی می‌تواند به کاهش اعتماد عمومی به دین، تضعیف مرجعیت عالمان دینی و گسترش قرائت‌های سلیقه‌ای از معارف اسلامی بینجامد (12). مصباح یزدی تأکید می‌کند که بسیاری از بحران‌های فرهنگی و اعتقادی معاصر، ریشه در همین تحریف‌های تدریجی دارند که در ابتدا به‌عنوان نوگرایی یا پاسخ به مقتضیات زمان مطرح می‌شوند، اما در نهایت به استحاله درونی دین منجر می‌گردند (16). از این رو، مقابله با التقاط و تحریف دینی مستلزم تقویت بنیان‌های نظری و افزایش حساسیت معرفتی جامعه است.

در منظومه فکری آیت‌الله مصباح یزدی، نقش ولایت و هدایت دینی جایگاهی محوری در پیشگیری از انحرافات فکری دارد. ولایت، از نگاه او، صرفاً یک مفهوم سیاسی یا حقوقی نیست، بلکه سازوکاری معرفتی و تربیتی برای صیانت از مسیر صحیح فهم دین و عمل دینی به شمار می‌آید (15). وی با تأکید بر تداوم ولایت به‌عنوان امتداد هدایت نبوی، نشان می‌دهد که جامعه دینی بدون مرجعیت معتبر و مشروع، در معرض پراکندگی فکری و نفوذ اندیشه‌های انحرافی قرار می‌گیرد (19). ولایت در این معنا، نقش تنظیم‌کننده‌ای در نظام فکری جامعه ایفا می‌کند و به‌عنوان معیاری برای تشخیص قرائت‌های معتبر از دین عمل می‌نماید (20).

پیوند میان معرفت و ولایت در اندیشه مصباح یزدی، یکی از نوآورانه‌ترین ابعاد نظریه او در حوزه پیشگیری از انحرافات فکری است. وی معتقد است که معرفت دینی، اگر از چارچوب ولایت جدا شود، به تدریج در معرض تفسیرهای فردی و سلیقه‌ای قرار می‌گیرد و انسجام خود را از دست می‌دهد (2). از سوی دیگر، ولایت بدون پشتوانه معرفتی و عقلانی نیز نمی‌تواند نقش هدایت‌گر خود را ایفا کند. بدین ترتیب، ولایت و معرفت در رابطه‌ای دوسویه قرار دارند که هر یک بدون دیگری ناقص خواهد بود (3). این پیوند، چارچوبی نظری برای فهم نقش رهبری دینی در صیانت فکری جامعه فراهم می‌سازد و نشان می‌دهد که پیشگیری از انحرافات فکری صرفاً با آموزش مفاهیم نظری محقق نمی‌شود، بلکه نیازمند ساختارهای هدایت‌گر پایدار است.

جایگاه تعلیم و تربیت اعتقادی نیز در نظریات آیت‌الله مصباح یزدی نقشی اساسی در راهبرد پیشگیرانه در برابر انحرافات فکری دارد. وی تعلیم و تربیت را فرآیندی تدریجی و عمیق می‌داند که هدف آن نه صرفاً انتقال اطلاعات دینی، بلکه شکل‌دهی به نظام فکری و ارزشی انسان است (6).

تربیت فکری - اعتقادی، از منظر او، باید از سنین پایین آغاز شود و بر تقویت قدرت تحلیل، فهم عمیق معارف دینی و توانایی پاسخ‌گویی به شبهات متمرکز باشد (9). چنین تربیتی می‌تواند افراد را در برابر جریان‌های فکری انحرافی مقاوم سازد و از پذیرش سطحی و غیرنقادانه اندیشه‌های رقیب جلوگیری کند (18).

در این میان، نقش نخبگان و نهادهای علمی در تحقق تربیت فکری - اعتقادی مورد تأکید ویژه آیت‌الله مصباح یزدی است. وی بر این باور است که عالمان، اساتید دانشگاه و حوزه و نهادهای آموزشی، مسئولیتی سنگین در صیانت فکری جامعه بر عهده دارند، زیرا آنان مرجع تولید و انتقال معرفت‌اند (14). ضعف در نظام آموزشی یا بی‌توجهی به مبانی نظری دین می‌تواند به سرعت به گسترش انحرافات فکری بینجامد، به‌ویژه در شرایطی که جامعه با حجم گسترده‌ای از اطلاعات و گفتمان‌های متعارض مواجه است (7). از این رو، تقویت بنیان‌های نظری آموزش دینی، تربیت استادان آگاه و متعهد و ایجاد پیوند میان پژوهش نظری و نیازهای واقعی جامعه، از جمله راهبردهای کلیدی در اندیشه مصباح یزدی برای پیشگیری پایدار از انحرافات فکری به شمار می‌آیند.

تحلیل تطبیقی

تحلیل تطبیقی دیدگاه آیت‌الله مصباح یزدی با رویکردهای رایج معاصر در مواجهه با انحرافات فکری نشان می‌دهد که تفاوت اصلی این دیدگاه‌ها نه صرفاً در سطح راهکارهای عملی، بلکه در عمق مبانی نظری و فلسفی آن‌ها نهفته است. بسیاری از رویکردهای معاصر، به‌ویژه در فضای علوم انسانی جدید، مسئله انحراف فکری را پدیده‌ای نسبی و وابسته به زمینه‌های فرهنگی، تاریخی یا گفتمانی تلقی می‌کنند و از این رو، از ارائه معیارهای ثابت و فراتاریخی برای تشخیص انحراف پرهیز دارند. در این چارچوب، آنچه انحراف نامیده می‌شود، اغلب به‌عنوان تفاوت روایت‌ها یا سبک‌های تفکر بازتعریف می‌گردد و مرز روشنی میان حق و باطل ترسیم نمی‌شود؛ رویکردی که پیامد آن، تضعیف داوری ارزشی و معرفتی است. در مقابل، آیت‌الله مصباح یزدی با اتکا بر مبانی معرفت‌شناختی اسلامی، بر وجود حقیقت ثابت و امکان دستیابی به معرفت معتبر تأکید می‌کند و همین امر، نقطه تمایز بنیادین اندیشه او با جریان‌های نسبی‌گرا و سکولار معاصر محسوب می‌شود (2). این تفاوت مبانی سبب می‌شود که پیشگیری از انحرافات فکری در اندیشه او، معنایی فعال و ایجابی بیابد، نه صرفاً توصیفی یا خنثی.

در مقایسه با برخی رویکردهای معاصر که دین را بیشتر به‌عنوان پدیده‌ای فرهنگی یا کارکردی تحلیل می‌کنند، نظریه آیت‌الله مصباح یزدی بر نقش معرفتی و هدایتی دین تأکید ویژه دارد. در بسیاری از تحلیل‌های جدید، دین به‌مثابه ابزاری برای انسجام اجتماعی، هویت‌بخشی یا معناپردازی فردی بررسی می‌شود و کمتر به آن به‌عنوان منبع تولید معرفت یقینی نگریسته می‌شود؛ نگرشی که در نهایت، دین را در برابر سایر گفتمان‌ها هم‌سطح و قابل جایگزینی معرفی می‌کند. مصباح یزدی با نقد این تلقی، نشان می‌دهد که حذف یا تضعیف مرجعیت معرفتی دین، راه را برای نفوذ گفتمان‌های رقیب و انحرافات فکری هموار می‌سازد (3). در این معنا، رویکرد او نه تنها واکنشی به چالش‌های فکری معاصر، بلکه تلاشی برای بازتعریف جایگاه دین در منظومه معرفتی انسان معاصر است.

یکی از نقاط قوت برجسته نظریه آیت‌الله مصباح یزدی در پیشگیری از انحرافات فکری، انسجام میان سطوح مختلف مبانی نظری است. در حالی که برخی رویکردهای رایج، تنها بر یک بعد خاص، مانند آموزش انتقادی، اصلاح ساختارهای اجتماعی یا تقویت گفت‌وگو تمرکز می‌کنند، اندیشه مصباح یزدی مجموعه‌ای هماهنگ از مبانی معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی را ارائه می‌دهد که هر یک مکمل دیگری است. این انسجام سبب می‌شود که پیشگیری از انحراف فکری صرفاً به سطح آگاهی‌بخشی یا مهارت‌آموزی محدود نشود، بلکه به اصلاح

جهت‌گیری‌های بنیادین فکری بینجامد (1). تأکید هم‌زمان بر عقل‌گرایی هدایت‌شده، توحیدمحوری، فطرت انسانی و ارزش‌های ثابت دینی، چارچوبی منسجم فراهم می‌آورد که در برابر پراکندگی نظری رایج در برخی گفت‌وگوهای معاصر، از استحکام بالایی برخوردار است (8). قابلیت کاربست نظریه آیت‌الله مصباح یزدی در شرایط اجتماعی امروز، از دیگر ابعاد مهم این تحلیل تطبیقی است. برخلاف این تصور که نظریه‌های مبتنی بر مبانی سنتی الزاماً کارایی خود را در جهان معاصر از دست داده‌اند، اندیشه مصباح یزدی نشان می‌دهد که با تبیین عقلانی و روزآمد مبانی دینی، می‌توان پاسخی مؤثر به چالش‌های جدید ارائه کرد. او با شناخت دقیق از جریان‌های فکری مدرن و معاصر، از نسبی‌گرایی گرفته تا سکولاریسم و اومانیزم افراطی، نقدهای خود را بر پایه استدلال‌های فلسفی سامان می‌دهد و از این‌رو، نظریه‌اش قابلیت گفت‌وگو با فضای فکری امروز را داراست (9). این ویژگی، نظریه او را از برخی رویکردهای دفاعی یا صرفاً خطابی متمایز می‌سازد و امکان بهره‌گیری از آن را در عرصه‌های آموزشی، فرهنگی و سیاست‌گذاری فکری فراهم می‌کند (7).

از منظر تطبیقی، یکی دیگر از امتیازات اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی، توجه هم‌زمان به بُعد فردی و اجتماعی انحرافات فکری است. در حالی که برخی رویکردهای معاصر، انحراف فکری را صرفاً به سطح انتخاب‌های فردی یا بالعکس، به ساختارهای کلان اجتماعی فرو می‌کاهند، نظریه مصباح یزدی بر تعامل این دو سطح تأکید دارد. او نشان می‌دهد که باورهای فردی در خلأ شکل نمی‌گیرند، بلکه در بستر نظام‌های معرفتی، فرهنگی و نهادی معنا می‌یابند و از همین‌رو، پیشگیری از انحراف فکری مستلزم اصلاح هم‌زمان فرد و ساختار است (14). این نگاه تلفیقی، قابلیت بالایی برای طراحی راهبردهای جامع پیشگیرانه در شرایط پیچیده اجتماعی امروز دارد.

در نهایت، انسجام درونی مبانی نظری ارائه‌شده توسط آیت‌الله مصباح یزدی، نقطه قوتی است که آن را از بسیاری از نظریه‌های پراکنده معاصر متمایز می‌کند. پیوند منطقی میان مبانی معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی، ارتباط معنادار میان ولایت و معرفت، و هماهنگی میان تعلیم و تربیت اعتقادی با اهداف کلان هدایت اجتماعی، نشان‌دهنده ساختاری نظام‌مند است که هر جزء آن کارکرد مشخصی در پیشگیری از انحرافات فکری دارد (16). این انسجام سبب می‌شود که نظریه مصباح یزدی نه تنها در سطح نظری قابل دفاع باشد، بلکه به‌عنوان الگویی قابل اتکا برای صیانت فکری جامعه در مواجهه با چالش‌های فکری معاصر مطرح گردد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان می‌دهد که انحرافات فکری پدیده‌ای سطحی، مقطعی یا صرفاً ناشی از خطاهای فردی نیستند، بلکه ریشه در لایه‌های عمیق معرفتی، هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی دارند. از این‌رو، هرگونه مواجهه مؤثر با این پدیده، به‌ویژه در جوامع دینی، مستلزم بازاندیشی بنیادین در مبانی نظری حاکم بر فهم دین، انسان و جهان است. بررسی انجام‌شده در این مقاله نشان داد که رویکردهای واکنشی، صرفاً آموزشی یا صرفاً اجتماعی، در غیاب یک چارچوب نظری منسجم، توان پیشگیری پایدار از انحرافات فکری را ندارند و حتی در برخی موارد، خود می‌توانند به بازتولید نوعی سردرگمی معرفتی منجر شوند.

تحلیل مبانی نظری اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی نشان داد که قوت اصلی این منظومه فکری در انسجام درونی و پیوند منطقی میان سطوح مختلف تبیین نظری نهفته است. در این منظومه، عقل نه به‌عنوان بدیلی برای وحی و نه به‌عنوان عنصری مزاحم، بلکه به‌مثابه ابزاری هدایت‌شده برای فهم و تعمیق معارف دینی ایفای نقش می‌کند. این عقلانیت هدایت‌شده، امکان نقد علمی جریان‌های فکری رقیب را فراهم می‌سازد و از افتادن در دام جمود فکری یا عقل‌گرایی افراطی جلوگیری می‌کند. بدین ترتیب، پیشگیری از انحراف فکری در این چارچوب، پیش از آنکه به کنترل بیرونی یا واکنش‌های مقطعی متکی باشد، بر اصلاح درونی نظام فهم و داوری استوار می‌شود.

از منظر هستی‌شناختی، تأکید بر توحیدمحوری و هدفمندی جهان، افقی معنادار برای فهم جایگاه انسان و مسئولیت‌های او فراهم می‌آورد. در این افق، انحراف فکری صرفاً به معنای خطای نظری نیست، بلکه نشانه‌ای از گسست انسان از غایت وجودی خویش تلقی می‌شود. چنین نگاهی، پیشگیری از انحراف را از سطح مباحث انتزاعی به حوزه زندگی فردی و اجتماعی پیوند می‌زند و نشان می‌دهد که بحران‌های فکری، اغلب با بحران‌های معنایی و اخلاقی همراه‌اند. تأکید بر کرامت ذاتی انسان و نقش او در نظام الهی، زمینه‌ساز شکل‌گیری نوعی خودآگاهی مسئولانه است که می‌تواند در برابر بسیاری از انحرافات فکری، نقش بازدارنده ایفا کند.

در سطح انسان‌شناختی، توجه به فطرت، اختیار و هدایت، تصویری واقع‌بینانه از انسان ارائه می‌دهد که نه او را موجودی کاملاً رهاشده و خودبنیاد می‌بیند و نه صرفاً تابع جبرهای اجتماعی و تاریخی. این نگاه، هم مسئولیت فرد در انتخاب باورها را برجسته می‌سازد و هم نیاز او به هدایت مستمر را یادآور می‌شود. چنین توازنی، مبنایی نظری برای سیاست‌گذاری‌های آموزشی و تربیتی فراهم می‌کند که در آن، پرورش قدرت تحلیل، تعمیق باورهای دینی و تقویت حساسیت نسبت به انحرافات فکری به صورت هم‌زمان مورد توجه قرار می‌گیرند.

در بُعد ارزش‌شناختی، تأکید بر ثبات معیارهای حق و باطل، نقشی اساسی در صیانت فکری جامعه ایفا می‌کند. هنگامی که ارزش‌ها نسبی تلقی شوند، نه تنها امکان داوری اخلاقی تضعیف می‌شود، بلکه مرز میان اندیشه اصیل و انحرافی نیز مبهم می‌گردد. نظریه مورد بررسی نشان می‌دهد که ارزش‌های ثابت دینی، صرفاً مجموعه‌ای از هنجارهای اخلاقی نیستند، بلکه ستون‌های نگه‌دارنده یک نظام فکری منسجم‌اند که بدون آن‌ها، جامعه در برابر امواج متغیر گفتمان‌های فکری آسیب‌پذیر خواهد بود.

یافته‌های این پژوهش همچنین نشان داد که نقش ولایت و هدایت دینی در اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی، صرفاً جنبه سیاسی یا حقوقی ندارد، بلکه کارکردی عمیقاً معرفتی و تربیتی دارد. پیوند میان معرفت و ولایت، چارچوبی فراهم می‌آورد که در آن، انسجام فکری جامعه حفظ می‌شود و امکان تفسیرهای پراکنده و سلیقه‌ای از دین کاهش می‌یابد. این پیوند، به‌ویژه در شرایطی که جامعه با تکثر گفتمان‌ها و منابع معرفتی مواجه است، اهمیت مضاعف پیدا می‌کند.

در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که نظریات آیت‌الله مصباح یزدی الگویی منسجم، عقلانی و قابل‌کاربست برای پیشگیری از انحرافات فکری ارائه می‌دهد که نه در تقابل با مقتضیات زمان، بلکه در گفت‌وگویی انتقادی و هدایت‌شده با آن‌ها شکل می‌گیرد. این الگو، با تمرکز بر اصلاح مبانی نظری، ظرفیت آن را دارد که به‌عنوان چارچوبی راهبردی در حوزه‌های آموزش، فرهنگ و سیاست‌گذاری فکری مورد استفاده قرار گیرد و زمینه صیانت پایدار فکری جامعه را فراهم سازد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Mesbah Yazdi MT. The Relationship between Science and Religion 2013.
2. Mesbah Yazdi MT. Questions and Answers: Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute; 2012.
3. Mesbah Yazdi M-T. Philosophy of Islamic Governance. Qom: Imam Khomeini Institute; 2010.
4. Mesbah Yazdi MT. Cultural Invasion: Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute; 2015.
5. Mesbah Yazdi M-T. War and Jihad in Islam. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute; 2015.
6. Mesbah Yazdi MT. Philosophy Education. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute; 2011.
7. Hosseini S. Re-Reading Amr bil Ma'ruf and Nahy anil Munkar in the Thought of Allameh Mesbah Yazdi. Journal of Cultural Knowledge. 2021;13(1):57-76.
8. Mesbah Yazdi MT. Commentary on the Burhan of Shifa (Volume 3). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications; 2017.
9. Mesbah Yazdi MT, Hosseini-Sharifi A. Philosophy of Ethics. Tehran: International Printing and Publishing Company; 2014.
10. Zhang Q, Zhao L. Integrating Ecological Philosophy Into Ideological and Political Education in Universities: Bridging With Biomechanics for Sustainable Development and Human Health Considerations. Molecular & Cellular Biomechanics. 2025;22(2):710. doi: 10.62617/mcb710.
11. Mesbah Yazdi MT. Quranic Knowledge: Qom: Entesharat-e Dar Rah-e Hagh; 2012.
12. Mesbah Yazdi MT. Islamic Government: Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute; 2014.
13. Mesbah Yazdi MT, Kharamshad MB. Principles and Foundations of Religious Democracy. Proceedings of the Religious Democracy Conference. Tehran: Maaref Publications; 2006.
14. Mesbah Y. Political Theory of Islam. Tehran: Educational Institute Publications; 2011.
15. Mesbah Yazdi MT. Guardianship: The continuation of the mission. 2012.
16. Mesbah Yazdi MT. Society and History from the Perspective of the Quran. Tehran: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications; 2022.
17. Mesbah Yazdi MT. Liqaa' Allah: Qom, Imam Khomeini Educational and Research Institute Publishing; 2007.
18. Mesbah Yazdi MT. The Islamic Revolution and Its Roots: Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute; 2016.
19. Mesbah Yazdi MT. Islamic Legal Theory. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute; 2012.
20. Mesbah Yazdi MT. A Brief Introduction to the Theory of Guardianship of the Jurist. QomPB - Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications 2016.